

در آمدی بر مبانی فقهی استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی^۱

محمد شبیبانی^۲

محسن جهانگیری کلوخی^۳

سید علی اصغر حسینی^۴

در آمدی بر مبانی فقهی
استفاده از شبکه‌های
اجتماعی مجازی

چکیده

۱۱۹

شبکه‌های اجتماعی مجازی از جمله امور نوپدیدی است که بر ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی افراد در سطح بین‌الملل تأثیرگذار بوده و در آینده نقش به مراتب مهم‌تری خواهد داشت. از یکسو با استناد به ادله حرمت استفاده از کتب ضالّه، حرمت اشاعه فحشا و کذب، حرمت افساد فی الارض، قاعده نفی سبیل و قاعده وجوب دفع ضرر محتمل می‌توان به حرمت استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی حکم کرد؛ اما در مقابل با رد ادله حرمت و استناد به ادله دال بر ضرورت اهتمام به امور مسلمانان، ضرورت امر به معروف و نهی از منکر و قاعده نفی عسر و حرج، به حلیت و جواز استفاده از شبکه‌های اجتماعی

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۲/۰۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۲/۰۹. (متخذ از رساله سطح چهار حوزه علمیه خراسان).

۲. استادیار فقه و اصول جامعه المصطفی العالمیه واحد مشهد مقدس. رایانامه: sheibani92@gmail.com

۳. دانشیار فقه و اصول دانشگاه علوم اسلامی رضوی (نویسنده مسئول). رایانامه: m.jahangiri2008@gmail.com

۴. مدرس سطوح عالی حوزه علمیه مشهد. رایانامه: hosseini@gmail.com

می‌شود حکم کرد. در این پژوهش با تحلیل دقیق ادله و سیر در منابع فقهی دانسته شد که فضای مجازی در واقع ابزار و بستری است با قابلیت استفاده سودمند و زیانبار که امکان استفاده زیانبار از آن موجب ممنوعیت استفاده از آن به طور کلی نیست. همچنین استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی فی‌نفسه مجاز است، خصوصاً بر کسانی که توانایی استفاده صحیح از این ابزار کارآمد را دارند، واجب است که از این بستر برای تحکیم، تبلیغ و ترویج معارف دینی و ارزش‌های انقلاب اسلامی استفاده نمایند؛ ولیکن اگر استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی موجب اضلال، اشاعه فحشا و کذب، القای در مفسده یا تقویت دشمنان اسلام گردد، استفاده از آن جایز نبوده و حکومت اسلامی موظف به رصد و فیلتر کردن هدفمند آن‌هاست.

کلید واژه‌ها: شبکه اجتماعی، فضای مجازی، حرمت، فقه.

مقدمه

رشد چشمگیر ابزارهای ارتباطی و امکان استفاده عموم جامعه از این ابزارها سبب شده تا عصر حاضر، «عصر اطلاعات و ارتباطات» نامیده شود (آذرننگ، ۱۳۷۰، ۹۵). ارتباطاتی که با ایجاد فضای وب تغییرات بنیادینی در آن به ویژه در عرصه اجتماعی رخ داده است؛ از جمله: دسترسی آزاد، فرازمانی، بی‌مکانی، سرعت زیاد، گستره وسیع، مشارکتی و تعاملی بودن، عدم محدودیت به قوانین مدنی ملت-دولت‌ها و... (حبیب‌زاده، ۱۳۹۴، ۱۳-۱۴). رشد رسانه‌های اجتماعی موسوم به وب ۲، پدیده‌ای حیرت‌انگیز و دارای رشد قارچ‌گونه است تا آنجا که برخی محققان، آینده رسانه‌ها را در شبکه‌های اجتماعی اینترنتی می‌دانند (حبیب‌زاده، ۱۳۹۴، ۱۳-۱۴) و به عبارتی، قدرت اول دنیای امروز به حساب می‌آیند (حیدری، ۱۳۹۲، ۳۸). بر اساس آمارها، شبکه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک، توئیتر، واتس‌آپ، اینستاگرام و تلگرام که در حال حاضر ۷/۵۹٪ افراد بالای ۱۲ سال کشور حداقل عضو یکی از این شبکه اجتماعی هستند، نسبت به آذرماه سال گذشته ۷٪ رشد داشته است و مردان نسبت به زنان ۵٪ بیشتر عضو شبکه‌های اجتماعی هستند. در این بین، گروه سنی جوان (۱۸ - ۲۹ سال) با ۸۱٪ بیشترین عضویت را در شبکه‌های اجتماعی دارند (tabnak.ir).

جستارهای

فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی ۱۳

زمستان ۱۳۹۷

۱۲۰

با توسعه کمی و کیفی شبکه‌های اجتماعی فضای مجازی و این که هر روزه شاهدیم که کاربران این دنیای جدید در حال افزایش هستند؛ ضرورت بازنگری در قوانین حاکم بر شبکه‌های اجتماعی فضای مجازی را ایجاد می‌کند؛ از این رو، در راهبردهای مقام معظم رهبری - مد ظله العالی - شاهد صدور دستور ایجاد مرکز ملی فضای مجازی هستیم و معظم له در بیانی بسیار دقیق می‌فرماید: «اهمیت فضای مجازی به اندازه اهمیت انقلاب اسلامی است» (بیانات در دیدار علما و روحانیان استان خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۷/۱۹).

البته ضرورت این امر زمانی تجلی پیدا می‌کند که بدانیم نوجوانان و جوانان بیشترین کاربران فضای مجازی را تشکیل می‌دهند و بخش قابل ملاحظه‌ای از اوقات روزانه خویش را به این محیط اختصاص می‌دهند؛ به گونه‌ای که می‌توان گفت آنان در این فضا زندگی می‌کنند. از آنجا که نوجوانان و جوانان بیش از سایر اقشار در معرض تأثیرپذیری فرهنگی قرار دارند و بیشترین سرمایه‌گذاری مهاجمان جنگ نرم متوجه آنان است تا هویت انسان مدرن غربی را جایگزین هویت ملی - دینی ایشان کنند، ضروری است نگاه ویژه‌ای نسبت به فعالیت‌های هدفمند دشمن صورت گیرد و کارکردهای شبکه‌های اجتماعی مورد واکاوی علمی دقیق قرار گیرد تا بتوان از استحاله انقلاب اسلامی جلوگیری نمود و دشمن را در نقشه‌های شومش ناکام گذاشت.

بسیاری بر این باورند که نمی‌توان و نباید در برابر این پدیده‌های نوین مقاومت کرد، بلکه باید درباره کنترل صحیح آن‌ها سخن گفت. از سوی دیگر، بنا به اصل چهارم قانون اساسی، کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر این‌ها باید بر اساس موازین اسلامی باشد؛ بنابراین، باید در هر امر نوپدید دیدگاه اسلام را از منابع صحیح به دست آورد. با بررسی‌های به عمل آمده مشخص گردید که تا به حال، فقها به بحث در باره کارکرد شبکه‌های مجازی نپرداخته‌اند، مگر در پاسخ به استفتائات؛ به عنوان نمونه، مقام معظم رهبری در جواب استفتای استفاده از شبکه‌های اجتماعی فرموده‌اند: به طور کلی اگر مستلزم مفسده (مانند ترویج فساد، نشر اکاذیب و مطالب باطل) بوده و یا خوف

ارتکاب گناه باشد و یا موجب تقویت دشمنان اسلام و مسلمانان شود، جایز نیست و الا مانعی ندارد». همچنین یکی دیگر از مراجع تقلید در پاسخ به چنین استفتایی از ایشان می‌فرماید: هر گاه این کار خلاف قانون باشد یا سبب تقویت دشمنان اسلام گردد یا مفاسد اخلاقی یا اعتقادی یا اجتماعی داشته باشد، جایز نیست و در غیر این صورت اشکال ندارد (خامنه‌ای، بی‌تا، ۲۹۴؛ قرائتی، ۱۳۸۳، ۱/ ۲۸۰).

در این نوشتار سعی شده است با استقرای آثار مثبت و منفی شبکه‌های اجتماعی، مبانی و حکم فقهی استفاده از شبکه‌های اجتماعی بررسی شود.

شبکه‌های اجتماعی

مفهوم «شبکه اجتماعی»^۱ در برگزیده تمام ساختار شبکه‌ای و فعالیت‌های دیجیتال اعم از مضامین، مندرجات، محتویات و اقدام‌هایی است که از طریق شبکه‌های دیجیتال هدایت می‌شوند (منفرد، ۱۳۹۰، ۲۹/۱۰۳). این مفهوم نخستین بار در سال ۱۹۴۰ م، در انسان‌شناسی از سوی براون^۲ معرفی و سپس در اواسط دهه ۱۹۵۰ م، به وسیله بات^۳ و بارنز^۴ مورد استفاده قرار گرفت (چلبی، ۱۳۷۵، ۱۰). بنا به تعریف ایشان، شبکه اجتماعی ساختاری اجتماعی است که از گروه‌هایی - که عموماً فردی یا سازمانی هستند - تشکیل شده که به واسطه یک یا چند نوع از وابستگی‌ها به هم متصل‌اند (چلبی، ۱۳۷۵، ۱۰).

شبکه‌های اجتماعی به مثابه راه‌های مختلفی می‌مانند که مردم در زمان عبور از آن می‌توانند در مورد مسائل مختلف با هم صحبت کنند و اطلاعات عمومی یا خصوصی خود را در قالب‌های مختلف اعم از عکس، ویدئو، واژه‌ها، دست‌نوشته، ... با فرد یا گروه خاصی به نمایش و اشتراک بگذارند. هدف شبکه‌های اجتماعی کمک به بهبود و تسهیل روابط، همکاری و تعامل بین افراد، سازمان‌ها و مؤسسات در

جستارهای

فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی ۱۳

زمستان ۱۳۹۷

۱۲۲

1. Social network.

2. Braun

3. Baht

4. Barnes

موضوعات گوناگون از قبیل تجارت، پزشکی، مباحث آموزشی و... در راستای تغییر مثبت است.

به بیانی ساده‌تر، شبکه‌های اجتماعی ابزار متنوعی است که همه به صورت آزاد و مجانی به آن دسترسی دارند. یک فرد می‌تواند مطالب مورد نظر یا یک سری اطلاعات خاص را در یک ثانیه با صدها و حتی هزاران نفر در سراسر جهان به اشتراک بگذارد. این پدیده به اشتراک‌گذاری اطلاعات، بسیار جالب توجه است؛ چراکه در گذشته اگر کسی قصد انتشار مطلبی را برای عموم مردم یا یک گروه بزرگ از مخاطبان داشت، باید با پرداخت هزینه فراوان و وجود مشکلات بسیار زیاد از روزنامه‌ها، تلویزیون و رادیو کمک می‌گرفت. در عصر حاضر، با ظهور شبکه‌های اجتماعی، همان اطلاعات را می‌توان در ظرف چند ثانیه و بدون هیچ هزینه و مشکلی منتشر کرد.

مهم‌ترین ویژگی‌های فضای مجازی

فضای مجازی دارای ویژگی‌های خاصی است. برخی از این ویژگی‌ها به قرار ذیل است:

۱. امکان مشارکت و ارتباط دوسویه

رسانه‌های اجتماعی ارسال بازخورد^۱ از سوی مخاطب و همکاری و همگامی با رسانه را تسهیل و آن را تشویق نموده و کاربران مرز و خط‌کشی بین رسانه و مخاطب را از بین برده‌اند (علی‌عسکری، ۱۳۹۴، ۱۳۵).

در شبکه‌های اجتماعی مجازی کاربران اجازه دارند تا لیستی از دوستان خود داشته باشند و با ارسال پیام و اشتراک‌گذاری محتوا به تبادل اطلاعات بپردازند و با کمترین هزینه و نیروی انسانی، بیشترین بازدهی را داشته، تأثیر بسزایی بر سرمایه‌های اجتماعی بگذارند.

درآمدی بر مبنای فقهی
استفاده از شبکه‌های
اجتماعی مجازی

۱۲۳

۲. دسترسی آزاد

اغلب رسانه‌های اجتماعی برای مشارکت اعضا و دریافت بازخورد، باز هستند. آن‌ها رأی دادن، نظر دادن و اشتراک گذاری اطلاعات را تشویق می‌کنند. به ندرت مانعی برای تولید و دسترسی به محتوا در این رسانه‌ها وجود دارد (علی‌عسکری، ۱۳۹۴، ۱۳۵).

۳. شکل‌گیری گروه‌های آنلاین

شبکه‌های اجتماعی تجارب یادگیری را به هم پیوند می‌دهد (مزر و ریچارد، ۲۰۱۱، ۶۷۵-۶۸۴). در واقع، شبکه اجتماعی الگوی تشریک مساعی بین دریافت اطلاعات از منابع رسمی و غیررسمی را ایجاد می‌کند (یانگ، ۲۰۰۸، ۲۴۱-۲۶۴).

۴. تسهیل امور زندگی

فضای مجازی با امکان ارتباط از راه دور، پژوهش، نامه‌نگاری، انجام معاملات و حتی کار کردن، به تسهیل امور روزانه افراد می‌پردازد. شبکه‌های اجتماعی زیرساخت معاملات اجتماعی را فراهم می‌آورد و فضایی را ایجاد می‌کند که افراد در آن به راحتی بتوانند با یکدیگر ارتباط برقرار کنند، اطلاعات رد و بدل کنند و علایق و مسائل زندگی خود را به اشتراک بگذارند؛ بنابراین، می‌توان گفت که شبکه اجتماعی مجازی به حفظ ارتباطات قدیمی و ایجاد تعاملات جدید منجر می‌شود و به طور کلی تعاملات انسانی را تسهیل می‌کند (هنگ و یین، ۲۰۱۰، ۷۰۳-۷۱۴).

۵. یکپارچه‌سازی اقشار اجتماعی

شبکه‌های اجتماعی عرصه‌ای را به وجود آورده است که فضای مناسبی برای ابراز هویت گروه‌های محروم اجتماعی و ارتقای سطح دانش و آگاهی آنان فراهم شود. این عرصه عمومی نوین، از جهت توجه به گروه‌هایی که به دلایل مختلف، از جمله بُعد مکانی و محرومیت‌های دیگر نمی‌توانند در عرصه عمومی مشارکت نمایند، حائز اهمیت است (هنگ و یین، ۲۰۱۰، ۷۰۳-۷۱۴).

۶. ایجاد فضای خلوت دو یا چند نفره

امروزه فضای مجازی با امکانات گسترده، زمینه ارتباط دو سویه را میان مردم فراهم کرده است. در این فضا بسیاری از محدودیت‌های محیط واقعی مانند

جستارهای

فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی ۱۳

زمستان ۱۳۹۷

۱۲۴

محدودیت مکانی و زمانی وجود ندارد. همین موضوع موجب شده که با عضویت افراد در گروه‌های مختلف، امکان برقراری ارتباط و رای جنسیت میان زنان و مردان نامحرم فراهم شود. از سوی دیگر، چون بسیاری از کاربران، فضای مجازی را با فضای واقعی متفاوت می‌دانند و برای آن به دلیل مجازی بودن ماهیت و جایگاهی قائل نیستند، بدون هیچ مانعی اقدام به گفت‌وگو (چت) با جنس مخالف نامحرم می‌کنند، در حالی که شاید در محیط واقعی این کار را انجام ندهند؛ زیرا استنباط آن‌ها این است که چون طرف مقابل ما را نمی‌بیند و نمی‌شناسد، ارتباط با نامحرم در این فضا هیچ مشکلی ندارد. غافل از اینکه هویت مجازی بر روی هویت واقعی اثر مستقیم دارد و خصصت‌ها و رفتارهای انسان در فضای مجازی بر روی رفتارهای او در محیط واقعی در دراز مدت اثرگذار خواهد بود.

در ابتدا «وب ۱»^۱ دنیای اطلاعات را با ایجاد دسترسی همگانی به اطلاعات مختلف بدون هیچ‌گونه محدودیتی در فواصل زمانی سال‌های ۱۹۹۰ - ۲۰۰۰ م. متحول ساخت. پس از آن «وب ۲»^۲ از سال ۲۰۰۰ م. تاکنون دنیای ارتباطات را چنان دگرگون ساخته که کاربران ضمن دریافت پیام، خود شخصاً اقدام به تغذیه اطلاعاتی سایت‌ها و وبلاگ‌ها می‌پردازند. در مجموع، این ارتباطات دو طرفه در «وب ۲» سبب ایجاد شبکه‌های اجتماعی بزرگی همچون فیس‌بوک (سومین جامعه بزرگ دنیا)، آمازون (بزرگ‌ترین کتاب‌فروشی دنیا)، ویکی‌پدیا (بزرگ‌ترین دایرة‌المعارف دنیا) و... در تمامی زمینه‌های زندگی بشر شده و به نوعی تمامی روابط اجتماعی جامعه بشری را تحت تأثیر خود قرار داده است (رحمان‌زاده، بی‌تا، ۲۲).

در حالت کلی می‌توان گفت که طراحی اصلی و پشت پرده تمامی شبکه‌های اجتماعی مجازی اعم از پروفایل محور، محتوامحور، چندکاربره و موضوعی، مشابه هم عمل می‌کنند. به دنبال ثبت نام در شبکه اجتماعی که می‌تواند برخاسته از میل

۱. وب ۱: متشکل از سایت‌هایی است که محتوای آن توسط افرادی خاص یا از منابعی خاص ارائه می‌شود و کاربران وب فقط مصرف‌کننده هستند.

۲. وب ۲: متشکل از سایت‌هایی است که محتوای آن توسط کاربران آن تولید می‌شود و هر کاربر می‌تواند هم مصرف‌کننده و هم تولیدکننده محتوا باشد.

شخصی یا دعوت یکی از اعضای قبلی صورت گیرد، یک کاربر اقدام به ساختن پروفایل شخصی می کند که در آن، در کنار اطلاعات مرسوم دموگرافیک، نظیر: سن، شغل و اطلاعات ارتباطی، مثل: نام و آدرس، نکاتی درباره قابلیت های خاص، علایق، گرایش های فکری و اعتقادی خود نیز درج می کند (اسدپور، ۱۳۹۲، ۱۹؛ موسوی پور، ۱۳۸۹، ۲۸).

با توجه به اینکه شبکه های اجتماعی مجازی از پدیده های نو پیداست؛ آثار و پیامدهای آن به طور کامل مشخص نیست؛ با این وجود بر اساس پژوهش های اخیر می توان به برخی از این آثار و پیامدها اشاره اجمالی نمود.

الف) آثار مثبت شبکه های اجتماعی

شبکه های اجتماعی در عرصه فرهنگی و دینی با از بین بردن مرزهای جغرافیایی سبب آشنایی افراد و جوامع مختلف با یکدیگر؛ افزایش مشارکت عمومی؛ شکل گیری و تقویت خرد جمعی؛ انتشار سریع و آزاد اخبار و اطلاعات و افزایش قدرت تحلیل؛ امکان بیان ایده ها به صورت آزادانه و آشنایی با ایده ها و افکار؛ کارکرد تبلیغی و محتوایی (افزایش مشارکت عمومی)؛ ارتباط مجازی گسترده، آسان و مستمر با دوستان و آشنایان (سلیمانی پور، ۱۳۸۹، ۱۹-۴۰)؛ اشتراک گذاری محتوای گوناگون رسانه ای به صورت آنلاین (علی عسکری، ۱۳۹۴، ۱۳۲) و تبلیغ و توسعه ارزش های انسانی و اخلاقی در عرصه جهانی (fa.wikibooks.org) خواهد شد. همچنین این شبکه ها در عرصه اجتماعی نیز آثاری همچون سازمان دهی انواع گروه های اجتماعی مجازی؛ توسعه کمی و کیفی مشارکت های اجتماعی سازمان های مردم نهاد؛ ایجاد و انتخاب محتوا توسط اعضا؛ تبلیغات هدفمند اینترنتی و افزایش سرعت در فرایند آموزش های تخصصی و مجازی (افتاده، خبرگزاری ایسنا، آنلاین) را به همراه داشته است.

جستارهای

فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی ۱۳

زمستان ۱۳۹۷

۱۲۶

ب) پیامدهای منفی شبکه های اجتماعی

شبکه های اجتماعی به رغم آثار مثبت فراوان، برخی پیامدهای منفی عرصه های

فرهنگی، اجتماعی و... نیز به دنبال دارد.

برخی پیامدهای منفی در «عرضه فرهنگ» به قرار ذیل است:

۱. شکل‌گیری و ترویج سریع شایعات و اخبار کذب؛
 ۲. تبلیغات ضد دینی و القای شبهات؛
 ۳. نقض حریم خصوصی افراد با سرقت اطلاعات شخصی (کاظمی، ۱۳۸۹، آنلاین)؛
 ۴. انزوا و دور ماندن از محیط‌های واقعی اجتماع در اثر تسهیل ارتباطات مجازی؛
 ۵. تأثیر منفی گفتاری و رفتاری (شامل: برخورد، تکیه کلام، اصطلاحات مخصوص، رفتار، تیپ شخصیتی و ظاهری و...) (رصدگر، ۱۳۸۹، آنلاین)؛
 ۶. کاهش تمایل به تجمعات خانوادگی و ازهم‌پاشیدگی بنیان خانواده.
- پیامدهای منفی در «بعد اجتماعی» را نیز می‌توان به شرح ذیل نام برد:
۱. کاهش تعاملات فرد به فرد یا رو در رو؛
 ۲. افزایش احساس نیاز به توجه؛
 ۳. انحراف توجه افراد از اهداف زندگی واقعی؛
 ۴. افزایش خطر ابتلا به افسردگی؛
 ۵. احتمال شکست روابط خانوادگی در شبکه‌های اجتماعی بیش از دنیای واقعی؛
 ۶. نابودی خلاقیت افراد در استفاده بیش از حد از شبکه‌های اجتماعی؛
 ۷. نابودی شخصیت افراد در شبکه‌های اجتماعی؛
 ۸. خلوت با نامحرم در شبکه‌های اجتماعی مجازی؛
 ۹. افزایش بی‌خوابی افراد استفاده‌کننده از شبکه‌های اجتماعی (www.tamin.ir).

درآمدی بر مبانی فقهی
استفاده از شبکه‌های
اجتماعی مجازی

۱۲۷

بررسی مبانی فقهی استفاده از شبکه‌های اجتماعی

شبکه‌های اجتماعی مجازی از امور نوپدید است؛ لذا درباره جواز و عدم جواز استفاده از شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی باید به استنباطات فقهی روی آورد. از دیدگاه فقهی با دو دسته از ادله روبه‌رو هستیم: ادله حرمت و عدم جواز و در مقابل، ادله حلیت و جواز استفاده از شبکه‌های اجتماعی. در ذیل به صورت تفصیلی به هر یک از آنها پرداخته خواهد شد.

ادله حرمت و عدم جواز استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی

در فقه دو دسته احکام وجود دارد: احکام اولیه و احکام ثانویه که به اعتبار عناوین اولیه و ثانویه بر موضوعات خاص خود مترتب می‌شود. اگرچه عمومات و اطلاقات کتاب و سنت و قواعد اولیه فقهی مانند قاعده حلیت، اصل اباحه، اصل برائت و... درباره موضوعات نوپدید مانند: فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، حکم به جواز می‌دهد، به اعتبار عناوین ثانویه مترتب بر این امور نوپدید، باید احکام ثانویه مقتضی را بر آن‌ها مترتب ساخت؛ چراکه در فرض تعارض حکم اولیه و ثانویه، حکم ثانویه مقدم است.

ادله‌ای که با استفاده از آن‌ها می‌توان حکم به حرمت استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی نمود، بدین شرح است:

دلیل اول: از باب حرمت استفاده از کتب ضالّه

کتب ضالّه کتاب‌هایی هستند که محتوای آن از اصول حقه دین و مذهب یا فروع آن منحرف باشد (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷، ۵۰۹) و از آنجایی که شبکه‌های اجتماعی در واقع بر بستر نشر اطلاعات فعالیت می‌کنند، لذا می‌توان آن را مصداقی از کتب ضالّه دانست که حفظ و نگهداری چنین کتاب‌هایی حرام است. ادله‌ای که بر حرمت استفاده از کتب ضلال دلالت می‌کنند، عبارت است از:

۱. آیه لهو الحدیث: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ﴾ (لقمان/۶)؛ «و برخی از مردم کسانی‌اند که سخن بیهوده را خریدارند تا [مردم را] بی [هیچ] دانشی از راه خدا گمراه کنند و [راه خدا] را به ریشخند گیرند؛ برای آنان عذابی خوارکننده خواهد بود».

۲. آیه اجتناب از قول زور: ﴿وَأَجَلْتُ لَكُمْ الْأَنْعَامَ إِلَّا مَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ﴾ (حج/۳۰)؛ «و برای شما دام‌ها حلال شده است، مگر آنچه بر شما خوانده می‌شود. پس، از پلیدی بت‌ها دوری کنید و از گفتار باطل اجتناب ورزید».

۳. آیه حرمت تعاون بر اثم: ﴿...وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾ (مائده/۲)؛ «و در گناه و تعدی دستیار هم نشوید».

۴. **روایت تحف العقول:** از امام صادق علیه السلام: «و كل منهي عنه مما يتقرب به لغير الله و يقوى به الكفر و الشرك من جميع وجوه المعاصي و باب يوهن به الحق فهو حرام بيعه و شراؤه و امساكه و ملكه و هبته و عاريتة و جميع التقلب فيه الا في حال تدعوا الضرورة فيه الى ذلك...» (نراقی، ۱۴۱۵، ۱ / ۳۴۷-۳۴۸)؛ هر ممنوعی از همان نوع گناهان که به وسیله آن به غیر خداوند نزدیکی جسته می شود و کفر و شرک تقویت می گردد یا راهی که از آن به حق توهین می شود، خرید، فروش، نگهداری، مالکیت، بخشش، عاریه و هرگونه تصرف جز در موارد ضروری حرام است.

۵. **اجماع یا نفی خلاف فقها بر حرمت کتب ضالّه:** (حلی، بی تا، ۲ / ۱۰۱۳؛ محقق اردبیلی، ۱۳۶۲، ۸ / ۷۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۹، ۱ / ۵۰۳).

وجه استدلال به ادله بالا چنین است که، اولاً شبکه‌های اجتماعی مانند کتب ضاله مطلقاً از مصادیق لهو الحدیث، قول زور و تعاون بر اثم و تقویت کننده کفر و شرک می باشند؛ ثانیاً حرمت اشتراک لهو الحدیث، قول زور و تعاون بر اثم نسبت به هرگونه استفاده‌ای از شبکه‌های اجتماعی مجازی عمومیت دارد؛ زیرا به این وسیله اضلال از طریق حق، (فراهم شدن زمینه گناه) (نجفی، ۱۳۶۲، ۲۲ / ۵۶؛ حسینی عاملی، بی تا: ۴ / ۶۲) و دخول در غنا و لهو و لعب (طبرسی، ۱۴۱۵، ۱۲۹ / ۷ / ۸۲) می شود؛ همان هدفی که برخی از شبکه‌های اجتماعی مجازی آن را دنبال نموده و به القای شبهات و انحراف عموم می پردازند؛ در نتیجه، برای صدق عنوان حرمت، همین احتمال کافی است ولو یقین به تحقق اضلال، رجس و اثم نیز نداشته باشیم.

دلیل دوم: از باب حرمت نشر اکاذیب و شایعه‌سازی

با گسترش روز افزون فضای مجازی و استفاده از شبکه‌های اجتماعی، نشر اکاذیب نیز شکل و شیوه جدیدی به خود گرفته است و به گونه‌ای گسترده و شایع شده که تشخیص راست و دروغ در فضای مجازی به امری تقریباً غیرممکن تبدیل شده است. از سوی دیگر، بر مبنای آیه ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ﴾ شده است.

آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ^۱ (نور/ ۱۹) و طبق فتاوی مراجع تقلید شیعه، دوست داشتن اشاعه فحشا و به طریق اولی، شایعه افکنی و نشر اکاذیب و تهمت، حرام است و فرقی میان فضای واقعی و مجازی نیست.

دلیل سوم: از باب حرمت افساد فی الارض

واژه فساد و مشتقات آن در مجموع پنجاه مرتبه در قرآن کریم به کار رفته است و از فحوی این کتاب عظیم چنین برمی آید که جرم افساد فی الارض به طور کلی در نظام‌های قبل از اسلام مانند قوم عاد (فجر/ ۱۲-۱۱)، قوم ثمود (اعراف/ ۷۳)، قوم لوط (عنکبوت/ ۳۰) و به تبع آن در نظام اسلام (بقره/ ۲۰۵) مطرح بوده و با ظهور اسلام، مجازات آن به صراحت در سوره مائده مشخص گردیده است: ﴿إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ (مائده/ ۳۳)؛ «سزای کسانی که با [دوستان] خدا و پیامبر او می‌جنگند و در زمین به فساد می‌کوشند، جز این نیست که کشته شوند یا بر دار آویخته گردند یا دست و پایشان در خلاف جهت یکدیگر بریده شود یا از آن سرزمین تبعید گردند. این، رسوایی آنان در دنیا است و در آخرت عذابی بزرگ خواهند داشت». در جامعه امروزی با توجه به پیشرفت فناوری، افساد فی الارض در فضای مجازی در مقایسه با نوع سنتی آن، شیوع جالب توجهی یافته و مصادیق نوینی یافته است:

مصادیق اول: افساد جنسی

بسیاری از دلایل جنسی برای اغفال دختران و زنان و حتی مردان با استفاده از لینک‌ها، پیام‌ها و تصاویر غیر اخلاقی موجود در شبکه‌های اجتماعی پرطرفدار همچون فیس‌بوک، توئیتر و تلگرام، مشخصات افراد منحرف اخلاقی را در خود جمع می‌کنند تا علاقه‌مندان به رابطه جنسی بتوانند شخص مورد نظر خود را یافته و به مقصود خود برسند.

۱. «کسانی که دوست دارند زشتی‌ها در میان مردم با ایمان شیوع یابد، عذاب دردناکی برای آنان در دنیا و آخرت است؛ و خداوند می‌داند و شما نمی‌دانید!».

مصادق دوم: افساد سیاسی

برخی از افراد با عنوان هکر از طریق اینترنت پس از شکاندن قفل شبکه‌های امنیتی و اطلاعاتی، وارد آن شبکه شده و با اعمالی همچون افشا کردن اسرار، امنیت عمومی مردم را به خطر می‌اندازد. نمونه دیگر اینکه شخص در فضای مجازی با تحریک افکار عمومی مردم، باعث سلب اعتماد مردم نسبت به دولت و مسئولان کشور می‌شود و در جامعه فتنه ایجاد می‌کند.

مصادق سوم: افساد اقتصادی

ایجاد ارزهای کاملاً اعتباری و بدون پشتوانه مانند بیت کوین^۱ و راه اندازی شبکه‌های هرمی مانند گلد کوئست^۲ موجب اختلال در اقتصاد و آسایش عمومی مردم می‌گردد و صدمه آن نیز قبل از آنکه متوجه افراد بخصوص شود، عاید نظام اقتصادی مملکت می‌شود.

دلیل چهارم: از باب قاعده نفی سبیل

خداوند می‌فرماید: ﴿وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا﴾ (نساء/ ۱۴۱)؛ «و خداوند هرگز بر [زیان] مؤمنان، برای کافران راه [تسلطی] قرار نداده است». در روایت نیز آمده است: «(الاسلام يعلوا و لا يُعلی علیه)». بر همین مبنا یکی از قواعد بنیادین فقه با عنوان قاعده نفی سبیل استوار می‌شود که در نتیجه آن، هر چیزی اعم از گفتار یا رفتار که زمینه نفوذ، تأثیر و تسلط فکری، اقتصادی یا فرهنگی کفار را فراهم کند، ممنوع و حرام شمرده می‌شود؛ اگرچه بنا بر قواعد اولیه آن چیز مجاز شمرده شود. اطلاق این آیه نفی مطلق سبیل کفار بر مؤمنان است؛ هم در مقام تکوین و هم در مقام تشریح. در مقابل، بر مسلمانان است که به هر وسیله ممکن خود را از زیر سلطه کفار خارج کنند. از آنجا که غالب بنیان‌گذاران و گردانندگان شبکه‌های اجتماعی کفارند و وابستگی به این شبکه‌ها در واقع قرار گرفتن تحت سلطه آنان محسوب می‌شود، استفاده از چنین شبکه‌هایی مجاز نیست.

درآمدی بر مبانی فقهی
استفاده از شبکه‌های
اجتماعی مجازی

۱۳۱

1. Bit Coin

2. Gold Quest

دلیل پنجم: ادله عقلی حرمت استفاده از شبکه‌های اجتماعی

الف) قاعده قلع ماده فساد

شبکه‌های اجتماعی امروزه با نفوذ در زندگی انسان‌ها، بسیاری از جنبه‌های زندگی بشر را تحت تأثیر خود قرار داده‌اند. در صورتی که قائل به حلیت استفاده از این شبکه‌ها باشیم، تهدیداتی علیه کاربران و مهم‌تر از آن دولت‌ها فراهم می‌آید؛ لذا وظیفه حکومت اسلامی است که با ایجاد محدودیت‌ها و فیلترینگ سایت‌ها و شبکه‌های اجتماعی منافی آداب اخلاقی و ارزش‌های اسلامی، جلوی آسیب‌ها و تهدیدات این گونه شبکه‌ها را بگیرند. مرحوم شیخ انصاری نخستین فقیهی است که به حکم عقل بر قلع ریشه فساد، استدلال کرده است (انصاری، ۱۴۲۹، ۲۹).

ب) قاعده دفع ضرر محتمل

برای پیشگیری از آثار منفی شبکه‌های اجتماعی می‌توان به قاعده عقلی دفع ضرر محتمل تمسک کرد؛ قاعده‌ای که معمولاً در اصول دین و مباحث کلامی به کار می‌رود. بر مبنای این قاعده، نسبت به هر پدیده، مادامی که مضرات آن رفع نشود و مکلف خود را در امان از این مضرات نداند، استفاده از آن‌ها برای وی مجاز نیست. استدلال به قاعده دفع ضرر محتمل در بسیاری از کتب فقها با تعابیر گوناگون مطرح شده است (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ۳/۱۲۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۹، ۱/۵۰۳).

جستارهای

فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی ۱۳

زمستان ۱۳۹۷

۱۳۲

ج) وجوب جهاد با اهل ضلال

مرحوم صاحب جواهر با تمسک به ادله وجوب جهاد با اهل ضلال، مبارزه با آثار ضالّه ایشان را که موجب گسترش اندیشه ضلال می‌گردد، به حکم عقل از مبارزه با خود گمراهان رواتر شمرده است (نجفی، ۱۳۶۲، ۲۲/۵۷). درباره استفاده از شبکه‌های اجتماعی به عنوان یکی از مصادیق مبارزه، حکم به تحریم استفاده از شبکه‌های مجازی می‌شود.

رد ادله حرمت استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی

تاکنون مهم‌ترین ادله حرمت و عدم جواز استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی ارائه شده، اما به نظر می‌رسد این ادله دلالت بر مدعا نداشته و نارسا هستند.

الف- رد دلیل حرمت استفاده از کتب ضالّه

با اندکی تأمل در ظاهر آیات و روایات مذکور در می‌یابیم که این آیات از چنان اطلاق و عمومیتی برخوردار نیست؛ چرا که ملازمه عقلی و حتی عرفی میان استفاده از شبکه‌های اجتماعی با تحقق اضلال، گفتار باطل و کمک به گسترش گناه وجود ندارد؛ در نتیجه، مطلق شبکه‌های اجتماعی مجازی مصداق کتب ضالّه نمی‌باشند. بعلاوه، بر مبنای تعلیل مذکور در آیات سه‌گانه و روایت تحف العقول، حرمت فقط شامل مواردی است که به هدف اضلال و یقین به ترتّب اضلال بر آن باشد. مرحوم سید محمد کاظم یزدی در حاشیه خود بر مکاسب قصّه‌های دروغین را مصداق ضالّه نمی‌شمارد و می‌نویسد: «همچنین [جزء کتب ضالّه نیست] کتبی که مشتمل بر قصّه‌های دروغ پرداخته شود، در صورتی که گمراهی بر آن مترتب نباشد، به ویژه وقتی برای نصیحت نگاشته شده باشد همچون کتاب انوار سهیل و غیره» (یزدی، ۱۴۱۰: ۲۳).

درآمدی بر مبانی فقهی
استفاده از شبکه‌های
اجتماعی مجازی

۱۳۳

بعلاوه مشکل عمده در خصوص استدلال به روایت تحف العقول، ضعف سند و اضطراب متن آن است. برخی از فقها تلاش کرده‌اند تا عمل به مضمون روایت را جابر ضعف سند بشمارند (نراقی، ۱۴۱۵/۱، ۳۴۷-۳۴۸)، در حالی که شهرت فتوایی هنگامی جابر ضعف سندی است که مختص به متأخران نباشد (منتظری، ۱۴۱۵، ۹۱/۱)؛ بنابراین، بدون پشتیبان خارجی نمی‌توان آن را پذیرفت (ایروانی، ۱۳۷۹، ۲). همچنین با توجه به ادله بالا، اجماع ادعایی بر حرمت کتب ضالّه مدرکی است و ارزشی ندارد و حتی اگر آن را به عنوان دلیل بپذیریم، لُبّی خواهد بود و اخذ به قدر متیقن می‌شود و قدر متیقن در جایی است که یقین به اضلال یا عروض عناوین دیگری از این دست داشته باشیم. علاوه بر اینها فقها نسبت به حکم کتب ضالّه استثنائاتی را قائل شده‌اند که با تأمل در آنها متوجه می‌شویم این حکم بسته به شرایط مکلف، موضوع حکم، اقتضائات زمان و مکان، سعه و ضیق دارد (مفید، المقنعة، ۱۴۱۰، ۱/

۵۸۸؛ شهید اول، ۱۳۹۸، ۳۲۶؛ طباطبایی ۱۳۶۸، ۱۲/۲؛ انصاری، ۱۴۲۹، ۳۰؛ یزدی، ۱۴۱۰، ۲۳؛ اردبیلی، ۱۳۶۲، ۷۶/۸؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ۱۲۷/۳؛ کرکی، ۱۴۰۸، ۴/۲۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۹، ۵۰۳/۱؛ مامقانی، ۱۸۷۲، ۲۰۷/۸؛ نجفی، ۱۳۶۲، ۵۹/۲۲).

ب) رد استدلال به ادله حرمت نشر اکاذیب و شایعه‌سازی

استدلال به آیه ۱۹ سوره نور و حکم به حرمت استفاده از شبکه‌های اجتماعی متوقف بر این است که ملازمه میان استفاده از شبکه‌های اجتماعی و اشاعه فحشا و کذب اثبات شود، حال آنکه چنین ملازمه‌ای نزد عقل و عرف نیست. از سوی دیگر، از ظاهر آیه و همچنین پاسخ مراجع عظام تقلید نیز برداشت می‌شود که آنچه حرمت دارد عنوان دروغ، تهمت و اشاعه فحشاست؛ بنابراین، حرمت استفاده از شبکه‌های اجتماعی را نمی‌توان فهمید.

ج) رد استدلال به ادله حرمت افساد فی الارض

گرچه درباره حکم افساد شبکه‌های اجتماعی با توجه به نوظهور بودن آن در میان فقهای معاصر بررسی فقهی صورت نگرفته است، با بررسی تفصیلی و تمسک به اطلاق آیه ۳۳ سوره مائده و تنقیح مناط، به این نتیجه می‌رسیم که به سبب وجود شأنیت شرایط افساد مستوجب حد در افساد اینترنتی، مفسدین تنها در صورتی که قصد افساد و اختلال در جامعه و برهم زدن نظم آن را داشته باشند، حد افساد بر آن‌ها اجرا می‌شود و شبکه‌های اجتماعی بستر مشترکی است که کاربرد آن منحصر به افساد نیست؛ بنابراین، نمی‌توان به صورت مطلق حکم به حرمت استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی نمود.

د) رد استدلال به قاعده نفی سبیل و ادله عقلی

مجرای قاعده نفی سبیل و ادله عقلی مذکور در جایی است که سلطه کفار بر مؤمنان و ماده فساد بودن محرز باشد و از سوی دیگر، با عدم استفاده از شبکه‌های اجتماعی ضرر محتمل دفع شود؛ بنابراین، پایگاه‌های اطلاعاتی شبکه‌های اجتماعی تحت مدیریت مؤمنان تهدیدی نیست و این ادله نسبت به آن‌ها جریان ندارد. بعلاوه، عدم استفاده از شبکه‌های مجازی موجب پیدایش ضررهای دیگری از قبیل از دست دادن پایگاه‌های اطلاع‌رسانی جدید می‌شود.

جستارهای
فقهی و اصولی
سال چهارم، شماره پیاپی ۱۳
زمستان ۱۳۹۷
۱۳۴

ادله مشروعیّت و جواز استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی

در بخش قبل مهم‌ترین ادله حرمت و عدم جواز ارائه شد و دانسته شد که ادله مذکور نسبت به تحریم و عدم جواز استفاده از شبکه‌های مجازی جریان ندارد، بلکه با استفاده از عمومات ادله حلیت و اطلاقات کتاب (بقره/۲۹)^۱ و سنت^۲ می‌توان حکم به جواز استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی نمود. بعلاوه، عروض برخی از عناوین ثانویه، سبب می‌شود استفاده از شبکه‌های مجازی نه تنها جایز، بلکه واجب شمرده شود. در ادامه به برخی از این ادله اشاره خواهد شد.

۱- آیات دال دعوت دیگران به اسلام

یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های خانواده‌ها، مریبان، مسئولان فرهنگی و حاکمان جامعه، انتقال ارزش‌های پذیرفته‌شده خود به نسل‌های بعدی و همچنین ترویج ارزش‌های خود برای دیگر گروه‌ها و جوامع است. همچنین اسلام به عنوان آئین جهانی و دین جامع و فراگیر به پیروان خود این اجازه را داده تا با پیروان دیگر ادیان در تعامل باشند تا شاید هدایت شوند و به اسلام و توحید روی آورند. قرآن کریم در

آیات متعدد و به شیوه‌های مختلف مردم را به دین اسلام دعوت می‌نماید: ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَوْلِيَاءَ مِنَ دُونِ اللَّهِ فَإِن تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾ (آل عمران/۶۴)؛

«بگو: ای اهل کتاب، بیایید بر سر سخنی که میان ما و شما یکسان است بایستیم که: جز خدا را نپرستیم و چیزی را شریک او نگردانیم، و بعضی از ما بعضی دیگر را به جای خدا به خدایی نگیرد.» پس اگر [از این پیشنهاد] اعراض کردند، بگوید: «شاهد باشید که ما مسلمانیم [نه شما]».

در دنیای امروز نیز از هر نوع امکانات و ابزار مدرن از جمله فضای مجازی می‌توان در راستای تبلیغ دین استفاده کرد. اهمیت تبلیغ دین در فضای مجازی با توجه به گستره و سرعت انتقال مطالب به مراتب بیشتر از رسانه ممبر و فضای

۱. ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾؛ (او خدایی است که همه آنچه را (از نعمتها) در زمین وجود دارد، برای شما آفرید؛ سپس به آسمان پرداخت؛ و آنها را به صورت هفت آسمان مرتب نمود؛ و او به هر چیز آگاه است).

۲. «کل شیء لک حلال حتی تعلم أنه حرام بعینه».

مسجد است؛ بنابراین، گروهی از طلاب که به فضای مجازی مسلط هستند، باید وارد این فضا شوند تا به تبلیغ دین پردازند و در این صورت می‌توانند تأثیر بیشتری بر کاربران داشته باشند. البته پر واضح است که تأثیرگذارترین شیوه تبلیغی، تبلیغ عملی و تبلیغ با کردار و رفتار است که اگر با تبلیغ قولی تلفیق شود، مطلوب‌تر است.

۲. آیات دال بر توصیه انسان‌ها به سیر در روی زمین

قرآن مجید دوران گذشته را با زمان حاضر و زمان حاضر را به گذشته پیوند می‌دهد و پیوند فکری و فرهنگی نسل حاضر را با گذشتگان برای درک حقایق، لازم و ضروری می‌داند: ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ﴾ (روم/۴۲)؛ «بگو: در زمین بگردید و بنگرید فرجام کسانی که پیش‌تر بوده [و] بیشترشان مشرک بودند، چگونه بوده است».

از ارتباط و گره خوردن این دو زمان (گذشته و حاضر) وظیفه و مسئولیت آیندگان روشن می‌شود. از این جهت قرآن مجید به مسلمانان دستور می‌دهد تا بروند و در روی زمین بگردند و در آثار پیشینیان و ملت‌های گذشته و زمامداران و فراعنه گردنکش و جبار دقت کنند و بنگرند پایان کار آن‌هایی که کافر شدند و پیامبران خدا را تکذیب کردند و بنیان ظلم و فساد را در زمین گذاردند، چگونه بود و سرانجام کار آن‌ها به کجا رسید؟

امروزه شبکه‌های اجتماعی، مهد تمدن‌ها و فرهنگ‌های مختلف بشری است. وجود زبان‌های مختلف در رسانه‌های اجتماعی، امکان حضور تمام افراد جامعه را فراهم می‌کند که می‌توانند فرهنگ حاکم بر جامعه خود را به معرض دید عموم بگذارند و بتوانند با امثال خود در کشورهای دیگر جهان ارتباط برقرار کنند؛ در نتیجه، از این ابزاری که دشمنان بشریت برای تحمیل فرهنگ و باورهای غلط خود به ملت‌های تحت سلطه به وجود آورده‌اند، می‌توان علیه خود آن‌ها استفاده نمود و فرهنگ و ارزش‌های ناب اسلامی را از این طریق گسترش داد.

جستارهای

فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی ۱۳

زمستان ۱۳۹۷

۱۳۶

۳- ضرورت اهتمام به امور مسلمانان در اندیشه اسلام

آیات متعدد با عنوان‌های گوناگون از قبیل صله ارحام (بقره/۲۷)^۱ حمایت از مستضعفین (نساء/۷۵)^۲، اصلاح امور میان مسلمانان (هود/۱۱۷)^۳ و روایات زیادی نیز در قالب‌های متعدد، از جمله عجله در کار خیر، سود رساندن و شاد کردن مردم (کلینی، ۱۳۸۸، ۲۱۲/۳) آمده است که نشانگر جایگاه والای این ارزش اجتماعی در نظام ارزشی و هنجاری اسلام و تأثیر آن در ایجاد همبستگی و تحکیم روابط اجتماعی است. شبکه‌های مجازی بستری است که از طریق آن می‌توان به صله ارحام، حمایت از مستضعفان، سودرسانی به مردم، شاد کردن آن‌ها، توجه به مشکلات و رفع آن‌ها دسترسی پیدا کرد و اخوت و برادری اسلامی را تقویت نمود.

۴- ضرورت امر به معروف و نهی از منکر

آنچه بیش از پی‌ریزی تمدن‌ها ضروری است، پایداری و پیش‌گیری از فروپاشی آن‌هاست. آیین‌های بخش اسلام با توجه به این واقعیت، از آغاز، پیروانش را با عوامل نابودی تمدن‌های پیشین آشنا ساخته و طرحی نوین برای جلوگیری از این سرنوشت شوم ارائه داده است: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (آل عمران/۱۰۴)؛ «و باید از میان شما، گروهی، [مردم را] به نیکی دعوت کنند و به کار شایسته وادارند و از زشتی بازدارند، و آنان همان رستگاران‌اند». آیات دیگری نیز به این امر دلالت دارد (ر. ک: آل عمران/۱۱۰، ۱۱۴؛ اعراف/۱۵۷؛ توبه/۶۷، ۷۱، ۱۱۲؛ حج/۴۱؛ لقمان/۱۷؛ مائده/۷۹؛ عنکبوت/۴۵؛ نحل/۹۰).

درآمدی بر مبانی فقهی
استفاده از شبکه‌های
اجتماعی مجازی

۱۳۷

۱. «الَّذِينَ يَتَّقُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيُقِطْعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَائِبُونَ»؛ «همانانی که پیمان خدا را پس از بستن آن می‌شکنند و آنچه را خداوند به پیوستنش امر فرموده می‌گسندند در زمین به فساد می‌پردازند، آنانند که زیانکاران‌اند».

۲. «وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا»؛ «و چرا شما در راه خدا [و در راه نجات] مردان و زنان و کودکان مستضعف نمی‌جنگید؟ همانان که می‌گویند: (پروردگارا، ما را از این شهری که مردمش ستم‌پیشه‌اند بیرون ببر، و از جانب خود برای ما سرپرستی قرار ده، و از نزد خویش یآوری برای ما تعیین فرما)».

۳. «وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقَرْيَةَ بِظُلْمٍ وَأَهْلِهَا مُصْلِحُونَ»؛ «و پروردگار تو [هرگز] بر آن نبوده است که شهرهایی را که مردمش اصلاح‌گرند، به ستم هلاک کند».

امام علی علیه السلام در بخشی از سخنان حکیمانه خویش با استناد به قرآن کریم، بی تفاوتی آگاهان و ترک امر به معروف و نهی از منکر را دلیل اصلی انحطاط دولت‌های گذشته معرفی می‌کند و برای جلوگیری از سقوط جامعه اسلامی مردم را به انجام این وظیفه که رمز پایداری و بالندگی تمدن اسلام است، فرا می‌خواند (حرّ عاملی، ۱۴۱۳، ۱۱/۳۹۵).

در جامعه کنونی با پیشرفت امکانات ارتباطی از قبیل اینترنت، رسانه‌های صوتی و تصویری و شبکه‌های اجتماعی، هر روز فرهنگ اسلامی بیشتر در معرض تهاجم فرهنگی قرار می‌گیرد و عدم آمادگی کافی در جوانان برای مقابله با این هجمه‌های فرهنگی، آسیب‌پذیری ایشان را بالا برده است. بدین منظور با ورود جوانان به عرصه‌های جدید باید به امر به معروف نگرشی کاربردی‌تر صورت گیرد. در عصر حاضر که غرب با ترویج انواع مدها و پوشش‌ها و گویش‌ها سعی در ترویج و توسعه بی‌دینی و اباحی‌گری دارد، امر به معروف و نهی از منکر از طریق شبکه‌های مجازی می‌تواند ابزاری کارآمد برای مقابله با آن باشد.

جستارهای

فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی ۱۳

زمستان ۱۳۹۷

۱۳۸

۵- ضرورت کسب علم و دانش

اگر گفته شود دین اسلام، دین دانش و آموزش برای زندگی سعادت‌مندانه دنیوی و اخروی بشر است، سخنی ناحق نیست. در قرآن کریم آمده است: ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾ (زمر/۹)؛ «بگو: آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند، یکسان‌اند؟ تنها خردمندان‌اند که پند پذیرند». ده‌ها آیه و صدها حدیث در مجموعه ارزشمند سخنان اهل بیت علیهم السلام در بیان اهمیت علم (کلینی، ۱۳۸۸، ۱/ کتاب فضل العلم؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۱/ ۱۷۷؛ فیض کاشانی، بی‌تا، ۱/ ۱۷؛ حکیمی، بی‌تا، ۱/ ۳۵-۳۸؛ شرح نهج البلاغه، ابن ابی‌الحدید، بی‌تا، ۲۰/ ۳۱۹)، و نیز مذمت جهل (خوانساری، ۱۳۴۶، ۴/ ۵۶۵) آمده است که در آن‌ها دانش‌اندوزی مقید به زمان (نهج الفصاحه، ۱۳۸۲، ۲۱۸)، مکان (متقی هندی، ۱۴۰۹، ۲۸۶۹۷)، فراگیر (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱/ ۱۷۷) و آموزگار خاصی (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱/ ۹۷؛ خوانساری، ۱۳۴۶، ۴/ ۵۸) نشده است.

بی‌تردید امروزه یکی از بهترین ابزارهای کسب و تولید علم، فضای مجازی است؛ لذا به نظر می‌رسد به سهولت نمی‌توان در فضای مذکور دسترسی مردم به اطلاعات را محدود نمود و پیامد چنین کاری، پایین آمدن سطح آگاهی (محرومیت از حقوق اساسی انسان) و عدم ایفای به وظیفه شرعی در حوزه هدایت، امر به معروف، نهی از منکر و دعوت به اسلام (محرومیت از حقوق شرعی مسلمانان) می‌گردد.

۶- ضرورت آمادگی در برابر دشمن

خداوند در سوره انفال می‌فرماید: ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مِمَّا اسْتَلْتَعْتُم مِّن قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُزْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِّن دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ﴾ (انفال / ۶۰)؛ «و هر چه در توان دارید از نیرو و اسب‌های آماده بسیج کنید، تا با این [تدارکات]، دشمن خدا و دشمن خودتان و [دشمنان] دیگری را جز ایشان - که شما نمی‌شناسیدشان و خدا آنان را می‌شناسد - بترسانید». لفظ قوت در آیه اطلاق دارد؛ بنابراین، مؤمنان باید تا حد توان نسبت به فراهم آوردن هر آنچه در هنگام مبارزه با دشمنان مفید واقع می‌شود، اقدام کنند. یکی از عرصه‌های مبارزه با دشمنان، عرصه نرم‌افزاری و فضای مجازی است که باید در تقابل با دشمنان، مسلط و مجهز به این سلاح شد و تمام قدرت خود را در جهت بهره‌گیری از این ظرفیت به کار گرفت تا به وسیله آن دشمنان دین بترسند. از آنجا که این دلیل بر قاعده نفی سبیل حکومت دارد و ناظر بر آن است، نه تنها استفاده از شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی منعی ندارد، بلکه استفاده از آن واجب است.

درآمدی بر مبانی فقهی
استفاده از شبکه‌های
اجتماعی مجازی

۱۳۹

۷- قاعده نفی عسر و حرج

پیشرفت‌های مادی سبب شده است تا روزه‌روز حیات بشری نیازمندی بیشتری به آن داشته باشد، به گونه‌ای که برخی از امکانات مادی مانند ابزارهای ارتباطی جزو ضروریات زندگی قلمداد می‌شود و کنار گذاشتن آن‌ها اخلال در نظام زندگی و معیشت مردم ایجاد می‌کند. از سوی دیگر، مستفاد بسیاری از آیات قرآن کریم این است که خداوند از روی لطف و تفضل، احکام حرجی و مشقت‌بار را برداشته

است: ﴿يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ﴾ (بقره / ۱۸۵)؛ «خدا برای شما آسانی می خواهد و برای شما دشواری نمی خواهد». همچنین در دین حکم حرجی جعل نشده است: ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ (حج / ۷۸)؛ «و در دین بر شما سختی قرار نداده است». از این امر با عنوان «قاعده نفی عسر و حرج» در فقه یاد می شود (مشکینی، ۱۴۱۶، ۲۱۲). البته در مواردی خاص مانند جهاد با ملاحظه مصلحت اهم که حفظ و دفاع از کیان اسلامی است، این قاعده جاری نمی شود.

نتیجه گیری

در این تحقیق با سیر در منابع فقهی نکات زیر را به دست آمد:

۱. فضای مجازی در واقع ابزار و بستری است که مجال را برای انتخاب هر یک از دو راه سعادت و شقاوت بسیار سریع و گسترده ساخته است؛ به عبارتی، هم فرصتی است بسیار بزرگ و در عین حال تهدیدی است بسیار جدی.

۲. شبکه های اجتماعی و به طور کلی فضای مجازی، قابلیت استفاده سودمند و زیان بار را دارد و امکان استفاده زیان بار از آن موجب ممنوعیت استفاده از آن به طور کلی نیست، بلکه باید با معیار قرار دادن مبانی شرعی، همه سود و زیان های موجود یا ممکن حین استفاده از این شبکه ها را ملاحظه و به صورت تفصیلی حکم به حرمت یا حرمت نمود.

۳. حکم استفاده از شبکه اجتماعی و به تبع آن وظیفه هر یک از نهادهای اجتماعی (فرد، خانواده، جامعه و حکومت) برحسب ویژگی، اهداف، شرایط و امکانات آن ها متفاوت است و چنانچه برخی از آن ها وظیفه خود را انجام ندهند، وظیفه از دوش دیگران برداشته نمی شود.

۴. فقها و مراجع عظام تقلید با تمسک به مبانی و ادله، استفاده از شبکه های اجتماعی را فی نفسه مجاز دانسته اند، خصوصاً اگر در جهت تحکیم، تبلیغ و ترویج معارف دینی استفاده شود. لکن اگر استفاده از شبکه های اجتماعی و فضای مجازی موجب اضلال، اشاعة فحشا و کذب، القای در مفسده، تقویت دشمنان اسلام گردد، استفاده از آن جایز نیست و حکومت اسلامی موظف است جامعه

جستارهای

فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی ۱۳

زمستان ۱۳۹۷

۱۴۰

را در قبال تهدیدات بالقوه حفظ نماید و با فیلتر کردن هدفمند آن‌ها، شبکه‌های اجتماعی غیرمجاز را رصد و مسدود نماید. همچنین بر کسانی که توانایی و تسلط بر استفاده صحیح از این ابزار کارآمد را دارند، واجب است که از آن‌ها برای تبلیغ دین و ارزش‌های انقلاب اسلامی و تبیین مبانی حکومت دینی استفاده نمایند و آن‌ها را به انسان‌های در جستجوی حقیقت برسانند.

منابع

• قرآن کریم

• نهج الفصاحه

۱. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، (بی تا)، شرح نهج البلاغه، قم، کتابخانه مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.

۲. اسدپور، مسعود، (۱۳۹۱ ش)، «کشف شبکه‌های پنهان سایت توییت»، فصلنامه پژوهش‌های حفاظتی امنیتی، دوره دوم، شماره ۵، ص ۱۹-۴۰.

۳. انصاری، مرتضی، (۱۴۲۹ ق)، المکاسب، چاپ دوازدهم، قم، مجمع الفکر الاسلامی.

۴. ایروانی، علی، (۱۳۷۹ ش)، حاشیه‌المکاسب، قم، کتب نجفی.

۵. آذرنگ، عبدالحسین، (۱۳۷۰ ش)، سیاست اطلاع‌رسانی و تکنولوژی اطلاعاتی، اطلاعات و ارتباطات، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۶. چلبی، مسعود، (۱۳۷۵ ش)، جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی، تهران، نشر نی.

۷. حبیب‌زاده، اصحاب، (۱۳۹۴ ش)، نجات‌امیری، «تحلیل وضعیت شبکه‌های اجتماعی مجازی بر اساس مدل SWOT»، راهبرد اجتماعی فرهنگی، زمستان ۱۳۹۴، شماره ۱۷، ص ۷-۳۶.

۸. حرعاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۳ ق)، وسائل الشیعه، بیروت، مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.

۹. حسینی عاملی، محمدجواد بن محمد، (بی تا)، مفتاح الکرامه، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

۱۰. حکیمی، محمدرضا، (بی تا)، الحیاء، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.

۱۱. حلی، حسن بن یوسف، (بی تا)، منتهی‌المطلب، مشهد، آستان قدس رضوی.

۱۲. حیدری، حسین، (۱۳۹۲ ش) و تهمینه شاه وردی، «شبکه‌های اجتماعی مجازی و قومیت؛ فرصت‌ها و تهدیدهای پیش رو»، پژوهش‌های ارتباطی، زمستان ۱۳۹۲، سال ۲۰، شماره ۷۶، ص ۳۷-۶۴.

۱۳. خامنه‌ای، سید علی، (بی تا)، أجوبة الاستفتاءات (بالفارسیة)، بی جا، بی نا.
۱۴. خمینی، سیدروح‌الله، (بی تا)، توضیح المسائل المحشی، بی جا، بی نا.
۱۵. خوانساری، جمال‌الدین محمد، (۱۳۴۶ ش)، شرح غررالحکم و درر الکلم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۳۸۷ ش)، معجم مفردات الفاظ قرآن، چاپ چهارم، تهران، المكتبة المرتضوية لاحیاء الآثار الجعفریه.
۱۷. رحمان‌زاده، علی، «کارکرد شبکه‌های اجتماعی مجازی در عصر جهانی شدن»، فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، شماره ۲۲.
۱۸. رصدگر، (۱۳۸۹ ش)، «شبکه‌های اجتماعی مجازی و مسئله‌ای به نام هویت!»، <http://weblognews.ir/?p=7702>
۱۹. سلیمانی پور، روح‌الله، (۱۳۸۹ ش)، «شبکه‌های اجتماعی؛ فرصت‌ها و تهدیدها»، فصلنامه ره‌آورد نور، تابستان ۱۳۸۹، شماره ۳۱، ص ۱۴ - ۱۹.
۲۰. شهید اول، محمد بن مکی، (۱۳۹۸ ق)، الدروس الشرعية فی الفقه الامامية، قم، صادقی.
۲۱. شهید ثانی، زین‌الدین علی عاملی، (۱۴۱۳ ق)، مسالك الافهام الی تفتیح شرايع الاسلام، قم، مؤسسة المعارف الاسلامیه.
۲۲. طباطبایی، علی بن محمد علی، (۱۴۱۹ ق)، ریاض المسائل، قم، مؤسسة النشر الاسلامی.
۲۳. _____، (۱۳۶۸ ش)، الشرح الصغیر فی شرح مختصر النافع، قم، کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی.
۲۴. طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن، (۱۴۱۵ ق)، ترجمه مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسة الأعلمی.
۲۵. علی‌عسکری، عبدالعلی، (۱۳۹۴ ش)، سپهر جهانی رسانه، تهران، انتشارات دانشگاه صداوسیما.
۲۶. فیض کاشانی، محمد محسن، (بی تا)، المحجة البيضاء، تهران، المكتبة الاسلامیه.
۲۷. قرائتی، محسن، (۱۳۸۳ ش)، تفسیر نور، چاپ یازدهم، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۲۸. کاظمی، حمیدرضا، (۱۳۸۹ ش)، «تأثیرات منفی گسترش شبکه‌های اجتماعی بر حریم خصوصی افراد»، <http://u2u.ir/2010/03/28/social-networks-problem>
۲۹. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۸۸ ق)، کافی، چاپ سوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۳۰. کرکی، علی بن الحسین، (۱۴۰۸ ق)، جامع المقاصد، قم، مؤسسة آل‌البيت لاحیاء التراث.
۳۱. مامقانی، شیخ عبدالله، (۱۸۷۲ م)، مناهج المتقین فی فقه ائمة الحق و البقین، قم، مؤسسة

جستارهای

فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی ۱۳
زمستان ۱۳۹۷

۱۴۲

آل البيت لإحياء التراث.

۳۲. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ ق)، بحارالانوار، چاپ دوم، بیروت، مؤسسة الوفاء.
۳۳. محقق اردبیلی، (۱۳۶۲ ش)، مجمع الفایده والبرهان، قم، مؤسسة النشر الاسلامی.
۳۴. مشکینی، میرزاعلی، (۱۴۱۶ ق)، اصطلاحات الاصول و معظم ابحاثها، چاپ ششم، قم، الهادی.
۳۵. منتظری، حسینعلی، (۱۴۱۵ ق)، دراسات فی مکاسب المحرمه، قم، نشر تفکر.
۳۶. منفرد، سید قاسم، (۱۳۹۰ ش)، «جایگاه تهدیدهای سایبری در چشم انداز امنیتی انگلستان»، ماهنامه اطلاعات راهبردی، سال نهم، شماره ۱۰۳.
۳۷. موسوی پور، سید محمدصادق، (۱۳۸۹ ش)، «آشنایی با اصطلاحات رایج در شبکه‌های اجتماعی»، فصلنامه ره‌آورد نو، سال ۹، شماره ۳۱ (پیاپی ۴۸).
۳۸. مفید، محمد بن محمد بن نعمان بغدادی، (۱۴۱۰ ق)، مقنعه، قم، جامعه مدرسین.
۳۹. نجفی، محمدحسن ابن باقر، (۱۳۶۲ ش)، جواهر الکلام، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.
۴۰. نراقی، احمد بن محمد مهدی، (۱۴۱۵ ق)، مستند الشیعه، قم، مؤسسة آل البيت لإحياء التراث.
۴۱. یزدی، محمدکاظم، (۱۴۱۰ ق)، حاشیه طباطبایی بر مکاسب محرمه، قم، اسماعیلیان.

درآمدی بر مبانی فقهی
استفاده از شبکه‌های
اجتماعی مجازی

۱۴۳

42. <http://www.hawzah.net/fa/article/view/94432/>
43. <http://www.tamin.ir/News/Item/16578/94/16578.html>
44. <https://fa.wikibooks.org>.
45. Hung, H, T & Yuen, S.C.Y (2010): Educational use of social networking technology in higher education, Teaching in Higher Education, 15:6, 703-714.
46. Mazur.E & Richards.L; (2011); Adolescents' and emerging adults' social networking online: Homophily or diversity? Journal of Applied Developmental Psychology, 76; 675-684.
47. Yang, Y.T.C. (2008). A catalyst for teaching critical thinking in a large university class in Taiwan: Asynchronous online discussions with the facilitation of teaching assistants.
48. Educational Technology Research and Development, 56 (3), 241-246.
49. tabnak.ir

